

Д. А. Радівілов

**МУСУЛЬМАНИ В СИСТЕМІ
ДЕРЖАВНО-КОНФЕСІЙНИХ ВІДНОСИН
СУЧАСНОЇ РОСІЇ:
ІНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ**

У результаті анексії Кримського півострова Росією переважна більшість українських мусульман, здебільшого кримських татар, опинилися в якісно нових і незвичних для себе соціально-політичних умовах. Потрапивши де-факто в політико-правове поле іншої держави, Російської Федерації, кримські мусульмани, які не змогли або, з різних міркувань, не захотіли залишити територію Кримського півострова, вимушені адаптуватися до нових обставин, що визначаються характером державно-конфесійних відносин у сучасній Росії. Яким є стан взаємовідносин між російською державою та ісламом, зокрема найбільшими ісламськими об'єднаннями, що представляють російське мусульманство, і які характерні риси та тенденції притаманні цим стосункам сьогодні – предмет нашого дослідження.

Дати точну оцінку чисельності мусульман, що постійно мешкають на території Російської Федерації, навряд чи можливо [Силантьєв, Краткий обзор...]. В останній час медійний консенсус стосовно кількості мусульманського населення РФ коливається навколо показника у 20 млн. осіб, хоча все-таки більш релевантним можна вважати число, публічно і неодноразово озвучене під час офіційних заходів В. Путіним, – близько 15 млн. (2005 і 2007 рр.). Схоже, що показник у 15 млн. мусульман ґрунтується на даних про національний склад населення Росії, отриманих за підсумками Всеросійського перепису населення 2010 р., і приблизно дорівнює арифметичній сумі осіб, що заявили про свою приналежність до традиційно ісламських етносів. Число у 20 млн. у такому разі, на додаток до 15 млн. питомих російських мусульман, гіпотетично могло б охоплювати наявну кількість мусульман-іммігрантів і враховувати динаміку зростання населення в мусульманських регіонах РФ за останні шість-сім років.

Взаємовідносини між російською державою і конфесіями, а також релігійними організаціями, що представляють їхні інтереси,

визначаються передусім положеннями ст. 14 Конституції РФ, відповідно до якої Російська Федерація є світською державою, жодна релігія в якій не може встановлюватися державна чи обов'язкова, а релігійні об'єднання відокремлені від держави та є рівними перед законом [Конституція...]. Нормативно-правовим актом, який встановлює засади державно-конфесійних відносин у Росії, розвиваючи відповідні конституційні принципи, є Федеральний закон “Про свободу совісті і про релігійні об'єднання” [Федеральный закон...], ухвалений 1997 р. Закон визнає іслам, поруч із християнством, буддизмом та юдаїзмом, “невід'ємною частиною історичної спадщини народів Росії”. За час свого функціонування правовий акт зазнав численних змін. Та найбільш суттєві поправки вносилися до тексту Закону протягом 2002 і 2004 рр., а також у період від 2013-го до 2016 р., що свідчить про неабияку увагу російських законодавців до проблематики державно-конфесійних відносин протягом саме цих часових відрізків. Більшої деталізації, головне в бік розширення повноважень і функцій держави, зазнавали ті положення Закону, які врегульовують відносини релігійних об'єднань з органами державної влади, що ухвалюють рішення про їхню реєстрацію, здійснюють нагляд за їхньою діяльністю і контролюють її порядок.

До складу законодавства РФ про свободу совісті і релігійні об'єднання, окрім власне Конституції РФ і згаданого Федерального закону, входять також загальноновизнані принципи і норми міжнародного права, міжнародні договори, учасником яких є Російська Федерація, а також відповідні нормативно-правові акти суб'єктів Російської Федерації [Шахов 2013, 71].

З-поміж суб'єктів РФ із переважною або значною часткою мусульманського населення власні спеціальні закони, що регулюють державно-релігійні відносини, ухвалено в Башкортостані, Дагестані, Адигеї і Татарстані. Республіканські нормативно-правові акти здебільшого дублюють положення відповідного Федерального закону “Про свободу совісті і про релігійні об'єднання”, щоправда на цьому тлі вирізняється закон Республіки Татарстан, який поряд із федеральними принципами і нормами у цій сфері встановлює право релігійних (мусульманських) організацій на *вакуфне* майно (п. 3 ст. 18 Закону РТ “Про свободу совісті і про релігійні об'єднання” [Закон Республіки Татарстан...]). Спроби

татарстанських законодавців запровадити або відродити інститут вакфу і закріпити його законодавчо викликали в РФ жваву дискусію не тільки правового, а й політичного характеру. Попри заклики з боку центральної влади привести республіканський нормативно-правовий акт у відповідність до федерального законодавства, згадка про вакф таки залишилася в тексті закону РТ.

Притаманна сучасній політико-адміністративній системі Росії централізація державної влади (навіть усупереч деяким конституційним засадам, зокрема принципу поділу державної влади на три незалежні гілки, принципам федералізму і місцевого самоуправління), жорстка владна вертикаль, що у своїх теперішніх гіпертрофованих обрисах остаточно склалася під час президентства В. Путіна, відкривають перед російською державою нові горизонти в частині уніфікації, централізації й *одержавлення* релігійних, у тому числі мусульманських, інститутів. Хоча намагання централізувати іслам у Росії, створити *ісламську вертикаль*, повністю лояльну державі, досі визнаються (принаймні деякими представниками науково-експертного середовища) помилковими і навіть такими, що можуть провокувати зростання протестних настроїв серед мусульман [Малашенко 2014, 82], процеси, які відбуваються сьогодні в Росії загалом і в середовищі російського мусульманства зокрема, особливо в тій його частині, що інституціоналізована у вигляді духовних управлінь, свідчать саме про таку тенденцію. Термін *ісламська вертикаль*, а також його варіанти (*ісламська духовна вертикаль*, *вертикаль російського ісламу*) увійшли в широкий вжиток за часів президентства В. Путіна й використовуються на позначення такої системи організації російського ісламу, за якої місцеві мусульманські громади входили б до складу єдиної централізованої релігійної організації. Таким чином, очільники місцевих мусульманських організацій, регіональне і вище мусульманське керівництво формували б наскрізну владну вертикаль, схожу на систему ієрархії в Російській православній церкві – саме на неї, як на позитивний приклад, вартий наслідування, вказують прибічники централізації ісламу в Росії. В експертному полі Росії дедалі ширше представлена думка про те, що органи державної влади повинні мати у своєму розпорядженні “реальні *важелі управління* мусульманською умовою” Росії, у зв’язку з чим в РФ виникає необхідність “створення

методології і загальної концепції *управління російськими мусульманами*” [Герейханов 2011, 104], а держава у своїх стосунках з ісламом мусить керуватися “довгостроковою і послідовною” політикою, яка “повинна перебувати в центрі уваги всіх рівнів керівництва країни, включаючи найвищий”. Ба більше, завдання російської держави полягає в тому, аби створити певні передумови для “вироблення російським ісламом такої *політичної концепції*, яка не суперечила б (ще краще – відповідала б) державним інтересам” [Сюкияйнен 2003].

Безперервний діалог між російською державою з одного боку й ісламською конфесією та її повноважними представниками – з другого повинен забезпечуватися в рамках роботи спеціально створеного органу при президентові Російської Федерації – постійно діючої Ради із взаємодії з релігійними об’єднаннями (РВРО). До складу РВРО входять релігійні діячі, що представляють найбільші і найвпливовіші релігійні організації Росії. Положення про Раду та її персональний склад затверджуються президентом РФ, а головою Ради за посадою є керівник Адміністрації президента. З моменту створення Ради (1995 р.) її персональний склад неодноразово змінювався, як змінювалися склад і назви релігійних організацій та конфесій, у ній представлених. Однак від самого початку роботи органу його незмінними членами були муфтії Равіль Гайнутдін і Талгат Таджуддін – керівники Ради муфтіїв Росії і Центрального духовного управління мусульман Росії відповідно. 2013 р. до складу РВРО увійшов муфтії Ісмаїл Бердієв – голова Координаційного центру мусульман Північного Кавказу. Така картина представництва російського мусульманства в Раді із взаємодії з релігійними об’єднаннями при президентові РФ загалом віддзеркалює актуальний стан і склад “офіційного” ісламу в Росії, в інституційному полі якого одночасно домінують три мусульманські організації.

Очевидно, з одного боку, формування мусульманських духовних управлінь, їхньої внутрішньої структури та системи посад за принципом церковної організації і внутрішньоцерковної ієрархії, а також встановлення відносин із мусульманськими організаціями за взірцем стосунків між російською державою та РПЦ суперечать духові й практиці ісламу як учення плюралістичного,

такого, що не знає інституту духовенства в церковному розумінні цього слова. З другого боку, усвідомлення взаємодії між російською державою й ісламськими інституціями як взаємин між *патроном* і *клієнтом* має тривалу традицію, глибоко вкорінену в історії Росії й підтримувану російською монархією аж до свого падіння. На офіційному рівні пропонується сьогодні модель стосунків із російським ісламом подається як успадкування старої традиції, повернення випробуваного часом, питомо російського винаходу. Не випадково урочистості з нагоди святкування 225-ї річниці першої *офіційної* організації мусульман Росії – Духовного зібрання магометанського закону – проходили в РФ за участю її найвищого політичного керівництва і набули всероссийського масштабу. Річниця стала приводом для того, аби подати клієнт-патронську модель взаємин між російською державою й ісламом, втіленням якої і стало перше духовне управління мусульман у Росії, як єдину правильну, таку, що має всі підстави бути успішно застосованою в теперішніх умовах. У своїй промові під час зустрічі (22 жовтня 2013 р., м. Уфа) з муфтіями найбільших духовних управлінь, що відбувалася в рамках святкових заходів, В. Путін окреслив основні принципи взаємодії російської держави з ісламськими інституціями і представив власне бачення того, що очікує сама держава, а також, на його думку, все російське суспільство від цієї взаємодії [Начало встречи...]. Тези, озвучені В. Путіним, у своїй сукупності можна вважати програмними положеннями, відповідно до яких російська держава намагається зараз і планує в майбутньому вибудувати відносини з внутрішнім ісламом. У загальних рисах зміст виступу російського президента зводився до таких тверджень:

- іслам – офіційно визнана традиційна релігія Росії, що власне і засвідчує заснування 1788 р. *під патронатом держави* першої організації мусульман Росії і запровадження в її рамках *офіційної посади* муфтія російських мусульман;
- попри притаманний ісламові плюралізм ідей, мусульмани Росії *мають бути єдині* “у служінні суспільству і своїй державі”. Цю єдність треба зміцнювати;
- радикальні форми не властиві традиційному російському ісламові, вони привносяться ззовні ворогами Росії, аби послабити

російську державу, утворити на її території зони конфліктів, які б керувалися з-за її меж, розколоти російських мусульман за етнічною ознакою, розпалювати серед них сепаратистські настрої. Держава і російське мусульманство повинні разом протистояти процесам політизації ісламу;

- активності ісламських радикалів повинні протиставлятися заходи із *соціалізації ісламу* в сучасних умовах – при цьому під *соціалізацією ісламу* слід розуміти приведення російського ісламу і його ідейного наповнення у відповідність до суспільної дійсності і вимог сучасного російського суспільства;

- міжнародний авторитет російського мусульманства і його вагу на світовій арені слід підносити, забезпечуючи високий авторитет російського мусульманського духовенства;

- одне з найважливіших завдань ісламських інститутів РФ полягає у відтворенні *власної ісламської богословської школи*, яка повинна забезпечувати *суверенітет російського духовного простору*. Ця школа має отримати визнання з боку більшості мусульманських учених світу, повинна *давати власні оцінки* тому, що відбувається в Росії та за її межами, які будуть зрозумілими й авторитетними для віруючих;

- ісламські інститути в Росії повинні відігравати більшу роль у вирішенні соціальних проблем, зокрема у справі соціальної адаптації мусульман-мігрантів та їхньої інтеграції до російського суспільства.

Промова дістала високу оцінку з боку лідерів мусульманських організацій Росії – деякі з них, підкреслюючи неабияку значимість слів президента РФ, назвали її “уфимськими тезами” Володимира Путіна (на кшталт “квітневих тез” Володимира Леніна), “епохальною і програмною”, такою, що “знімає всі питання” стосовно ролі й місця ісламу в російському суспільстві. Головним імперативом виступу, на думку дослідників, стало твердження про те, що іслам у Росії повинен перетворитись на “відкритого і повноважного союзника російської влади і суспільства” [Зайцева]. Зустріч В. Путіна з керівниками провідних ісламських організацій Росії на практиці унаочнювала суттєві зміни, що відбулися в баченні російською владою перспектив взаємодії між російською державою і мусульманством. У свою чергу, цей зсув

у внутрішній політиці сприймався як коригування тих підходів у ставленні до ісламу, які були притаманні періоду президентства Д. Медведєва (для нього, зокрема, були характерні спроби російської влади віднайти шляхи примирення з поміркованим крилом салафітів на Північному Кавказі). З поверненням В. Путіна у президентське крісло російська влада знову почала вдаватися до силових акцій з винищення або витіснення за межі Росії прихильників радикальних ісламських рухів. Хоча під час згаданої зустрічі В. Путін визнав наявність деяких ексцесів із заборобою мусульманської літератури в Росії, Федеральний список екстремістських матеріалів був суттєво розширений за рахунок ісламських друкованих видань та електронних ресурсів, а гуманітарні програми, розраховані на російських мусульман, раніше розгорнуті по лінії Міністерства освіти РФ і Фонду підтримки ісламської культури, науки і освіти, були вимушені суттєво скоротити свою залежність від допомоги зарубіжних спонсорів, яка тепер вважається підозрілою і небажаною. У провладному пулі російських політологів та ісламознавців такі дії путінської адміністрації з унормування державно-ісламських взаємин іменувалися не інакше як “подальшим посиленням державної політики в ісламській сфері” [Силантьєв 2014, 83] або “оптимізацією відносин між державою й ісламом” з метою “загального оздоровлення ситуації в мусульманському середовищі Російської Федерації” [Силантьєв 2014, 81].

Тези В. Путіна, присвячені питанням гуманітарної політики, корелюють із намаганням Кремля утворити “суверенне” ідеологічне, правове й освітнє поле російського ісламу і по можливості відокремити його від загальноісламського, таким чином перетворивши російський іслам на самодостатню структуру. У цьому контексті заклик В. Путіна, адресований ісламським лідерам Росії, *давати власні оцінки* подіям суспільно-політичного життя варто сприймати як намагання держави утворити окремий правовий простір російського ісламу, зміст якого передусім визначатиметься богословсько-правовими рішеннями (фетвами) російських, а не зарубіжних мусульманських авторитетів. У доступній широкому загалові формі цю настанову В. Путіна прокоментував Алі В’ячеслав Полосін – філософ і політолог, колишній священник

РПЦ, який перейшов в іслам і став його беззастережним апологетом: “Наші [російські] муфтії повинні видавати фетви з усіх важливих питань <...> Треба сказати, що той, хто це зробив (маються на увазі теракти, вчинені ісламськими радикалами. – Д. Р.), заслуговує пекла, що з ним ніхто не буде разом робити намаз, руки не подасть” [Зайцева]. З одного боку, в разі поширення такої правової практики російська держава ризикує отримати поряд із національною паралельно діючу систему конфесійного (ісламського) законодавства, що врегульовуватиме суспільні взаємини значної частини населення РФ. Більше того, такий крок держави на користь однієї з конфесій міг би спричинити кризу всієї системи державно-конфесійних відносин у Росії, адже в такому разі право вимагати аналогічного ставлення до себе отримали б інші конфесії, в тому числі найбільша з них – православні християни. З другого боку, за умов належної координації зусиль органів державної влади і російського муфтіяту, до чого, безумовно, прагнутиме російська держава, фетви російських ісламських авторитетів, афілійованих із державною, можуть перетворитися на масив нормативно-правових актів, котрий за своїм змістом відповідатиме засадам державної політики і становитиме потенційно ефективний важіль впливу на російське мусульманство. У разі розвитку державно-ісламських відносин у Росії саме в цьому напрямку політичне керівництво РФ неминуче зіткнеться з необхідністю пошуку нових форм співіснування державної й власне ісламської систем законодавства в єдиному, де-юре світському, російському правовому просторі.

Очевидно, що вкрай важливими і дотичними до щойно окресленої проблеми формування питома російського мусульманського правового поля є тези про необхідність піднесення авторитету російського ісламу й підвищення стандартів російської ісламської богословської школи. У зв'язку з цим перед лідерами російського ісламу фактично поставлене завдання відродження російської ісламської освіти і науки, а точніше, виведення їх на новий рівень, який у перспективі дозволив би скласти конкуренцію визнаним світовим центрам мусульманської вченості і поступово нівелювати вплив останніх на території “суверенного простору” російського ісламу. На вплив зарубіжних освітніх

центрів як на реальну загрозу вказують, зокрема, російські експерти: «...У Росії з'явилися десятки тисяч мусульманських інтелектуалів, які дістали за кордоном не тільки освіту, а й *політичні установки, відмінні від російських* (курс. наш. – Д. Р.). Тільки в 2011 р. в мусульманських духовних установах за кордоном навчається близько 4000 росіян <...> Звичайно, далеко не всі з них радикалізуються, повернувшись до Росії, але усі, так чи інакше, будуть брати участь у релігійному житті, а також у суперечках і дискусіях, які не припиняються в російському ісламі з початку його відродження: який іслам є істинним, хто може претендувати на належність до “людей суні і згоди” <...>, котрі <...> єдині потраплять у рай» [Аликберов 2011, 66]. Ще більш категоричним у цьому питанні виявився муфтії Талгат Таджуддін. На запитання журналіста: “Ви згодні з думкою, що не можна допускати підготовку [російського] мусульманського духовенства за кордоном?” ісламський очільник відповів: “Цілком!” [Муфтий Таджуддін...]. Ба більше, на думку Т. Таджуддіна, російське мусульманство потребує єдиного стандарту ісламського знання: “Сьогодні нам потрібні правильні знання, щоб був *стандарт* і не було розбіжності в діях і словах” [Верховний муфтії...]. Утворення централізованої і підконтрольної духовним управлінням мережі ісламських навчальних закладів відкриває можливість для запровадження в РФ єдиного підходу до змісту мусульманської освіти, а в перспективі – і російського стандарту ісламської доктрини, узгодженого та санкціонованого російською державою. Духовні правління мусульман Росії докладають енергійних зусиль із відновлення старих і створення нових центрів мусульманської освіти, активно працюють над актуалізацією й популяризацією інтелектуального спадку мусульманських учених, що діяли на теренах сучасної РФ. Очевидно, що кінцевою метою такої діяльності є формування авторитетної і самодостатньої системи мусульманських освітніх закладів, яка б змогла повністю задовольнити потреби російського мусульманства та, зрештою, мінімізувати частку зарубіжної школи на ринку освітніх послуг для російських мусульман. На сучасному етапі російська ісламська наука не відповідає заявленим вимогам і навряд чи здатна стати альтернативою потужним зарубіжним навчальним закладам: на низький рівень власне

релігійної культури російських мусульман і брак серед них високоосвічених релігійних кадрів, які могли б стати авторитетами в ісламському, тобто власне богословсько-доктринальному, осмисленні актуальних проблем, у 2003 р. звертав увагу російський ісламознавець Л. Р. Сюкіяйнен [Сюкіяйнен 2003]. Через вісім років наявність цієї проблеми констатував Рафік Мухаметшин – ректор Російського ісламського університету (м. Казань): “...Сьогодні [російське] мусульманське співтовариство ще не доросло до осмислення глибинної суті богословських традицій <...>. Можливо, це пов’язано і з тим, що мусульманської інтелігенції, здатної обговорювати серйозні богословські проблеми, сьогодні практично немає” [Мухаметшин 2011, 112]. Попри існуючі виклики, реалізація курсу на формування окремого освітнього простору російського ісламу і російської школи мусульманської вченості залишається для керівників офіційного ісламу в Росії одним із пріоритетів гуманітарної політики.

Таким чином, законодавство РФ у сфері державно-конфесійних відносин зазнало суттєвої трансформації в напрямку розширення функцій і повноважень держави. Релігійні, в тому числі мусульманські, організації РФ вимушені діяти в обставинах цілковитої залежності від органів влади і певного кола посадових осіб, наділених функцією нагляду та контролю за їхньою діяльністю. Російська держава намагається вибудувувати відносини з мусульманськими об’єднаннями так, аби останні не мали жодної альтернативи, окрім як співпрацювати з нею і йти у фарватері державних інтересів. На це, зокрема, спрямовані зусилля держави з мінімізації зовнішніх контактів російських мусульманських організацій, а також ініційовані нею заходи з протидії ідеологічним впливам на мусульман РФ з боку зарубіжних і неконтрольованих релігійних осередків. “Відродження традиційного ісламу” в Росії на практиці означає розгортання державою та наближеними до неї мусульманськими інституціями заходів з (1) *унормування* російського ісламу відповідно до ухваленого *стандарту* і подальшої *централізації* мусульманських об’єднань; (2) *формування владно-управлінської структури* всередині мусульманських духовних управлінь за взірцем церковної ієрархії й *уніфікації* взаємовідносин із ними у вигляді *ісламської вертикалі* відповідно

до моделі стосунків, що склалися між російською державою та РПЦ, а також (3) *суверенізації* російського ісламу і його перетворення на самодостатнє явище, незалежне від впливів світової умми.

Мусульманські громади Криму, зокрема ті з них, що інституціоналізовані у вигляді духовних управлінь, корегуватимуть свою діяльність відповідно до існуючого в РФ формату державно-ісламських відносин. Завдання, яке сьогодні ставить перед собою політичне керівництво РФ, полягає в тому, аби інтегрувати чинні структури кримських мусульман до “суверенного простору” російського ісламу. Отже, зусилля Росії й надалі будуть спрямовані на те, щоб максимально обмежити зв’язки мусульман Криму з Україною, зокрема Меджлісом кримськотатарського народу, при цьому створюючи умови для встановлення якомога щільніших контактів із найбільшими мусульманськими організаціями РФ, афілійованими з державою. Останні в такому разі фактично виступатимуть провідниками агресивної політики Росії щодо України.

ЛІТЕРАТУРА

Аликберов Аликбер. “Исламская угроза” политической стабильности в России: мифы и реальность // Потенциал федерализма в предупреждении и урегулировании этноконфессиональных конфликтов. Материалы научно-практической конференции // **Казанский федералист**, № 2 (28). Казань, 2011.

Верховный муфтий принял участие в заседании Группы стратегического видения “Россия – Исламский мир” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cdum.ru/news/44/6935/>

Герейханов Г. П. Государственно-исламские отношения: действительность и перспективы развития (социально-философский контекст) // **Ценности и смыслы**. № 3 (12), 2011.

Зайцева Юлия. **Президент РФ предложил новое видение роли ислама в “уфимских тезисах” – комментируют мусульманские деятели России** [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.blagovest-info.ru/index.php?ss=2&s=3&id=55468>

Закон Республики Татарстан “О свободе совести и о религиозных объединениях” [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://docs.cntd.ru/document/917008529>

Конституция Российской Федерации [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pravo.gov.ru/konstituciya/>

Малашенко А. В. Государство и ислам в России // **Исламоведение**. 2014, № 1.

Муфтий Таджуддин: обязанность мусульман России – защититься от радикализма [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cdum.ru/news/43/6931/>

Мухаметшин Рафик. Идеологическая и богословская составляющие конфессиональных разногласий в мусульманской умме современного Татарстана // **Казанский федералист**, № 2 (28). Казань, 2011.

Начало встречи с муфтиями духовных управлений мусульман России. 22 октября 2013 года. Уфа [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/19474>

Силантьев Роман. **Краткий обзор методик подсчета численности основных религиозных групп России** [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.interfax-religion.ru/?act=analysis&div=2>

Силантьев Р. А. Оптимизация системы внешних сношений духовных управлений мусульман России в 2012–2013 гг. // **Власть**. 2014, № 6.

Сюкияйнен Л. Р. О российской государственной политике в отношении ислама // **Центральная Азия и Кавказ**. 2003. № 2 (26) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.ca-c.org/journal/2003/journal_rus/cac-02/17.sikrus.shtml

Федеральный закон “О свободе совести и о религиозных объединениях” [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pravo.gov.ru/proxy/ips/?docbody=&nd=102049359>

Шахов М. О. **Правовые основы деятельности религиозных объединений в Российской Федерации**. 2-е изд., доп. Москва, 2013.